

МІЖЕТНІЧНА ВЗАЄМОДІЯ НА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ: ДО ПИТАННЯ ПРО ПОТРЕБУ НОВОЇ ПАРАДИГМИ ДОСЛІДЖЕННЯ

У статті охарактеризовано особливості міжетнічної взаємодії на західноукраїнських землях у транзитивний період. Обґрунтовано потребу зміни існуючої парадигми дослідження взаємодії суб'єктів етнополітичних взаємин. Визначено ймовірний перелік дискусійних питань, а також можливості використання наукових методів вивчення проблеми міжгрупового інтераціоналізму, зокрема діяльності етнічних акторів у період політизації етнічностей.

Ключові слова: міжетнічна взаємодія, міжгрупові інтерації, етнонаціональні спільноти, національна ідентичність, хронотоп.

В статье охарактеризованы особенности межэтнического взаимодействия на западноукраинских землях в транзитивный период. Обоснована необходимость изменения существующей парадигмы исследования взаимодействия субъектов этнополитических отношений. Определены вероятный перечень дискуссионных вопросов, а также возможности использования научных методов изучения проблемы межгруппового интеракционизма, в частности деятельности этнических акторов в период политизации этничностей.

Ключевые слова: межэтническое взаимодействие, межгрупповые интеракции, этнонациональные сообщества, национальная идентичность, хронотоп.

The article showed the inter-ethnic cooperation in Western Ukraine during transit period. The need to change the existing paradigm of the study of interaction of ethnic and political relations is stipulated. The probable list of controversial issues, and the possibility of using scientific methods to study the problem of intergroup interactionism, particularly of ethnic actors in the period politicization of ethnicity are determined.

Keywords: inter-ethnic interaction, intergroup interaction, ethno-national community, national identity, time-space.

Починаючи з 1960-х років західна цивілізація відкрила для себе новий соціальний феномен – етнічне відродження, або етнічний парадокс сучасності. Сутність цього явища – у значному підвищенні ролі етнічності в суспільних процесах відродження зацікавленості етнічною культурою, мовою, звичаями, традиціями, способом життя на тлі зростаючої інтернаціоналізації економічного й соціально-політичного життя, глобалізації. Одночасно як наукову проблему було озвучено феномен взаємодії мікросоціальних груп, міжетнічної взаємодії або інтераціоналізму етнонаціональних спільнот. Адже, ураховуючи поліетнічність більшості держав світу, взаємодія іншостей у них – факт очевидний. Щоправда, унаслідок особливостей тематичних комплексів, які в радянський час формувалися відповідно до засад ліва-

цького “ізму” й завдяки вип’ячуванню ролі класової боротьби в політичних процесах, для вітчизняної науки це твердження в багатьох випадках досі залишається дискусійним.

Перебіг політичних і соціальних подій останніх десятиріч у новій Європі наочно демонструє, що старий континент і далі складається з націй і національних держав, а національні ідентичності не так легко звести до єдиного “європейського” знаменника. Ознака легітимації націоналізму простежується й серед учасників європейської інтеграції. Історичний досвід показує, що спрощені теоретичні моделі типу радянської “нової історичної спільності людей” та американського “плавильного казана” не дають можливості оцінити всю складність механізмів взаємодії між етнічним і політичним. Досвід сучасних

країн Центрально-Східної Європи підтверджує, що політичний чинник та ідея боротьби за державність упосліджених етнонаціональних спільнот формували соціально-політичний складник їхніх національних ідентичностей. “Чужі” повсякчас були та й, зрештою, залишаються об’єктом прискіпливої уваги оточення, об’єднаного в єдине ціле спільними культурними символами.

В умовах доби націоналізмів функціональна роль “чужих” не тільки полягала в опосередкованому стимулюванні діючого повсякчас колективного несвідомого, але й слугувала імпульсом для протиставлення ідеалізованого “ми” стереотипізованому негативними якостями “вони”. Відтак у багатьох європейських країнах кінця XIX – початку XX ст. соціокультурне “не-я” перетворювало “чужих” в той об’єкт, доля якого мала вирішуватися волею інших суб’єктів політикуму – “своїх”.

Національне, політичне самовизначення багатьох європейських народів на зламі XIX–XX ст. і створення системи національних незалежних держав у Центральній і Південно-Східній Європі після Першої світової війни так і не розв’язали протиріч між етнічними спільнотами й державою, не зменшили конфліктів цих спільнот між собою, перетворивши їх на міждержавні. Унаслідок політизації етнонаціональних взаємин упродовж періоду трансформації/транзиту останніх класичних імперій утворилося кілька десятків національних держав та етнонаціональних федерацій, етнонаціональних автономій, відбулася федералізація держав за етнонаціональною ознакою [4, с. 5, 16–17]. Ця ж ситуація відбилася в системі міждержавних і міжетнічних взаємин, які склалися в південно-східній частині європейського континенту після Другої світової війни. Етнополітичних викликів не витримали багатонаціональні держави – Австро-Угорщина, Чехословаччина, Югославія та СРСР, які так і не пережили етапу трансформації власних політичних систем.

Об’єктивне вивчення етнонаціональних проблем передбачає, що будь-яка поліетнічна держава потребує вироблення продуманої й ефективної етнополітики з урахуванням уроків і негативних тенденцій, що мали місце в минулому. Зрівноваження інтеракціонізму етнонаціональних спільнот можливе через дослідження його змісту, параметрів і тенденцій [6, с. 197–198]. Для глибокого розуміння цієї проблеми необхідним є її багатоаспектний аналіз. Тут не можна обійтися без комплексного, міждисциплінарного погляду на міжетнічну взаємодію. Остання належить до динамічного процесу збалансування власних сподівань і чужих претензій, у якому особа інтерактивно узгоджує себе з позитивно оцінюваним, відносно стабільним і водночас достатньо гнучким самоописом, що керує її поведінкою. Окрім того, інтеракціонізм може мати індивідуальний і колективний вимір – бути комплексом рефлексивних уявлень окремої особи або ж певної групи осіб за соціальною, релігійною, етнічною, расовою, професійною, статевою чи іншими ознаками. Істотним чинником для життєдіяльності етнонаціональних спільнот і груп є територія, яка є середовищем їхньої взаємодії й водночас середовищем впливу на процеси міжетнічної взаємодії.

Історіографія озвученої проблеми є очевидною лакуною в дослідженнях вітчизняних і зарубіжних учених. Це й зрозуміло, оскільки тривалий час вивчення інтеракцій етнонаціональних спільнот західноукраїнських земель у контексті політичних процесів 1867–1914 рр. було абсолютно “закритою зоною”, що зумовлювалося кількома причинами. По-перше, в ідеологічному сенсі вони розглядалися поставстрійськими (польським/румунським, радянським) режимами як такий собі колоніальний політичний спадок, який треба всіляко поборювати або принаймні замовчувати. По-друге, інтеракції творилися спільнотами й групами, а зазвичай і

особистостями, яких у нових геополітичних і суспільно-історичних умовах намагалися витіснити на маргінес повсякденного життя, передусім євреїв, а відтак німців та австрійців, котрі на постімперському просторі стали акторами другого плану. По-третє, майже всі творці міжетнічної взаємодії стали згодом політичними втікачами з Галичини й Буковини в нові, часто недоброчливі, країни Центрально-Східної Європи, які їх абсолютно не толерували як собі рівних або майже рівних. Оскільки політичні еліти та етнічні лідери різно- та рівностатусних етнонаціональних спільнот були “батьками” і “дітьми” етнонаціоналізмів та різних ідентичностей, то, природно, постійно рефлектували над станом своєї етнічної належності, національної міфології, історії, традицій і звичаїв, спільної ментальності й життєвих випробувань [8, с. 198–200].

Визначаючи останнє твердження як таке, що потребує доведення, вважаємо, що проблему осягнення взаємодії “своїх” і “чужих” у досліджуваному хронотопі слід окреслити як “разом, але майже окремо”, урахувуючи дещо інший конструкт постмодерністського обігрування вислову з ухвали Верховного суду США у справі Плессі проти Фергюсона 1896 року “рівність нарізно” – приклад взаємного дистанціювання етнонаціональних спільнот [3, с. 43].

Така постановка питання, на нашу думку, актуалізує до кінця не з’ясовану проблему національностей в Австро-Угорщині, до якої, додамо, слід віднести також етнонаціональні спільноти західноукраїнських земель ХІХ – початку ХХ ст. Адже імперія Габсбургів – “конгломерат неоднорідних держав, позбавлена будь-якої внутрішньої згуртованості”, заснована за останньою політичною формою за компромісом 1867 року, поєднувала народи, що відрізнялись історичною свідомістю, були “впевненими в надзвичайності своєї долі та відокремленими за релігійною належністю” [12, с. 167]. Вимоги таких етнофорів є

значущі, коли взяти до уваги, що інтелектуали, котрі належали до маргіналізованих етносів, не керують “великою культурою”, яка забезпечує більш швидкий розвиток центру. Вони вважають, що в їхніх зацікавленнях вимагати незалежності свого етносу та визнання всередині нації-держави [12, с. 182].

Гадаємо, що така постановка питання є доречною у випадку з’ясування політичних вимог народів досліджуваного топосу, передусім українців і поляків, їхніх етнополітичних рухів і специфіки етногрупової динаміки. У загальних рисах це судження розвиває український етнополітолог М. Гон, який стверджує: “Наявність внутрішніх розколів у середовищі окремих етнонацій (західноукраїнських земель. – *І. М.*)... виявлялась як у моменти стрімкої ескалації міжетнічної взаємодії, так і в повсякденному суспільно-політичному житті” [3, с. 153]. Обґрунтування такої тези засвідчить, на нашу думку, і позицію, що “випадковий склад народу держави... імпліцитно визначає і горизонт ціннісних орієнтацій, у якому розгортається культурна боротьба...” [2, с. 208], а рівноправне співіснування різних етнічних спільнот, мовних груп, конфесій і життєвих форм, що “не може бути куплене ціною фрагментизації суспільства”, покаже “участь у змаганні за ресурси та в обстоюванні як групових, так і індивідуальних інтересів на спільній для них політичній арені” [2, с. 209–210].

У цьому випадку йдеться про т. зв. груповий стиль – сприйняття реалій, яке виникає в процесі міжетнічної взаємодії. Вона відбувається як на індивідуальному, так і на груповому рівнях, а останній справляє особливо значимий вплив на формування міжетнічних стосунків. Важливості тут набуває тактика, яку демонструють політичні актори [13, с. 76]. Визначальними ж будуть ідентифікаційні маркери, винятково поєднані з національною цілісністю: релігійні спори, національні мови, ритуали, назви вулиць і пам’ятників тощо – певні сим-

волічні коди “іншостей” західноукраїнських земель. Знаходячи своє вираження в повсякденному реальному житті, ідентифікаційні маркери зберігали відчуття спільноти, належності до однієї групи та віри в несхожість, особливість і велич національних цінностей.

Суть іншої гіпотези, яка вимагає обґрунтування, полягає у тому, що інтеракції етнопонаціональних спільнот на західноукраїнських землях у період трансформації/транзиту засвідчили напружену ситуацію консолідованої соціальної структури. Вона полягає у ствердженні того, що різні етнічні й соціальні групи відрізнялися не тільки на горизонтальному рівні (згідно з теорією соціолога П.-М. Блау), а різні форми соціальної диференціації – етнічні, політичні, професійні та інші відмінності – не збігалися, а були відносно незалежними, що витворювало т. зв. багатоманітну неоднорідність. Але якщо такі відмінності збігалися з відмінностями професійних привілеїв, прибутків, політичних впливів, то це означає, що групи відрізнялися не за одним, а за декількома критеріями, деякі з яких були показниками виразної дискримінації або привілейованого становища групи.

Розширення спектра вивчення інтеракцій суб'єктів політичних процесів, яке започатковане українською етнополітологією, передбачає також й урахування ретроспективного методу аналізу соціальної взаємодії в умовах етнічних відмінностей, її теоретичному та методологічному осмисленні, виявленні особливостей і закономірностей поведінки/ініціатив суб'єктів етнополітичної сфери в міжетнічних процесах. Аналіз сучасної вітчизняної етнополітології засвідчує, що західноукраїнська етнополітична сфера періоду трансформації/транзиту імперського простору залишається здебільшого поза спектром уваги вчених. Експлікація міжетнічних процесів у ній уособлює той об'єкт пізнання, що сприяє вивченню явища міжгрупового інтеракціонізму. Це, з одного боку,

визначає необхідність дослідження цієї теми, з другого, – її значущість.

Етнопонаціональні спільноти досліджуваного регіону, будучи в політичному й соціально-культурному аспектах складними утвореннями, характеризуються внутрішньою єдністю й водночас різноманітністю, а система складних різноманітних зв'язків і відношень об'єднує етнофори. Об'єктивні співвідношення й тенденції взаємодії етнопонаціональних спільнот свідчать про природність політизації етнічності, у якій є відчутною диференціація.

Сутність таких етнополітичних ситуацій полягає у феномені сучасних і перехідних суспільств, де, згідно з Дж. Ротшильдом, на відміну від традиційних, політизована етнічність стає вирішальним принципом політичного виправдання й засудження систем, держав, режимів та урядів і водночас ефективним інструментом упровадження життєвих зацікавлень у суспільну конкуренцію за владу, статус і благополуччя. Взаємозв'язок між політизацією етнічності та нерівномірністю модернізації, яку відчують сучасні (модернізовані) і перехідні (ті, що модернізуються) суспільства, є необхідним методологічним інструментарієм до з'ясування проблеми взаємодії етнопонаціональних спільнот транзитивного періоду. Адже модернізація, по-перше, сприяє посиленню соціальної мобільності, по-друге, часто підтримує й посилює нерівність між групами, одночасно послаблюючи аргументи для виправдання уявної незворотності такої нерівності [17, р. 2, 3, 6].

Як правило, ідеться про зусилля центральної влади, спрямовані на насадження етнічним меншинам стандартизованих культурних елементів, яке здійснюється в умовах етнізації політики держави [Див.: Додаток А]. Цим етнічна еліта, що контролює дефіцитні ресурси, порушує паритет зацікавлень “своїх” і “чужих” [3, с. 39–40]. За таких умов відбуваються зміни в моделі “громадянської держави”, у якій, завдяки сповідува-

ним представниками влади ліберальним цінностям, визнання етнічності категорією індивідуальних прав громадянина перетворюється в об'єкт державної політики [5, с. 139]. Натомість, згідно з Д. Шнаппером, держава часто намагається інтегрувати в суспільство “чужих”, надаючи одним статус громадянина та відмовляючись визнавати існування на теренах країни певних спільнот одночасно [12, с. 94].

У випадку новітніх студій така парадигма зайвий раз актуалізує проблему статусу єврейської спільноти західноукраїнських земель досліджуваного періоду. Адже специфічна етнополітична модель Габсбурзької монархії передбачала гарантування рівності прав групи за одночасного невизнання її соціокультурних особливостей [15, с. 14–17]. Саме таку позицію центральна влада обстоювала в “єврейському” питанні. Сутність її зводиться до констатації того, що, будучи рівноправними австрійськими громадянами, євреї були позбавлені прав національної спільноти, яка, поза існуючим антисемітизмом, мала поважний вплив і престиж у рамках дуалістичної монархії [14, с. 356–370]. Ця диспозиція не тільки певною мірою коригує установлену у вітчизняній науці оцінку Австро-Угорщини, але й розширює обрії тих етнонаціональних моделей, які втілювалися державою, зокрема на теренах Західної України в модерну добу [8, с. 6–7]. Імовірно, її сутність можна визначити такою, що пропонує громадянське рівноправ'я в обмін на етнічне самозречення. За такої моделі небажаному з точки зору центральної влади “чужому” пропонується той своєрідний варіант рівності, який де-факто означає нерівність. Адже, урахувуючи сучасні критерії в тлумаченні рівноправ'я, збереження самості громадянина, а отже й групи, слід трактувати невід'ємним, природним правом. Відтак ціна, яку мали сплачувати євреї Дунайської монархії за рівність з іншими громадянами, непропорційна, а застосована щодо них

схема засвідчує використання владою у сфері етнонаціональних відносин елементів селективності [1, с. 287–288; 16, с. 56–74].

Взаємодія етнонаціональних спільнот визначається ключовою роллю у формуванні міжетнічних взаємин. Значущість інтеракціонізму в умовах етнічних відмінностей очевидніша з урахуванням участі етнонацій у політичних процесах як самостійних суб'єктів, що нерідко обстоюють ті варіанти врегулювання міжгрупових суперечностей/конфліктів, які задовольняють лише власні зацікавлення. Ініціативи хоча б одного з них, спрямовані на зміну/збереження існуючого статус-кво, особливо в реаліях ранжованої системи міжетнічних відносин, зумовлюють функціонування протидіючого процесу. Його суспільна вага незаперечна, адже взаємні стимули й реакції груп безпосередньо коригують міжетнічні відносини. Будучи знаковим компонентом структури інтеракціонізму етнонаціональних спільнот, ці відносини є одним із чинників, які безпосередньо впливають на політичні процеси в поліетнічних державах.

Слід зауважити, що велика поліетнічна держава, зокрема імперського типу, – це в більшості випадків нерівноправність становища державотворчої нації та інших народів. Імперії як домінуючі політичні структури періоду транзиту/трансформації переважно виступають супротивниками націоналізму, принаймні за винятком націоналізму (шовінізму) самої імперської нації-держави. Як зауважують учені, таке суспільство зазвичай будувалося на принципі “політичної та правової нерівності членів, що входили до його складу...” [12, с. 160]. Імперське правління забезпечувалося комбінуванням політики репресій щодо будь-якого руху за незалежність і певної толерантності до розмаїття культур, релігій, мов і традиційних способів життя, які є невід'ємною рисою імперії. Потужний бюрократичний апарат імперії протягом три-

валою часу дає змогу зберігати спокій у суспільстві, де мирно уживаються поряд люди різних національностей [9, с. 63–64; 12, с. 159]. Наприклад, зауважує Дж. Шопфлін, багатоетнічні імперії не створювали навмисної загрози культурам етнічних груп, які в них входили. Інша справа, об'єктивно діяльність нації-держави у сфері модернізації економіки, засобів комунікації тощо руйнує культурну ізоляцію груп, які сприймають це як загрозу своїм культурам [7, с. 144].

Як показала історія, межі здійснення прав етнонаціональних спільнот завжди ведуть до поступового позбавлення дискримінованих спільнот необхідних соціально-культурних й економічних передумов для повноцінного життєзабезпечення, включаючи й самозбереження. Загроза втрати самобутності внаслідок насильницької асиміляції та неможливість політичного волевиявлення автохтонних народів зумовлюють перманентні конфлікти і як наслідок – етнокультурні та етнополітичні втрати. Останні виникають унаслідок депривації етнонаціональних спільнот, політизації їхнього невдоволення. Воно, з одного боку, – результат порівняння становища групи як у горизонтальному, так і вертикальному “зрізах”, яке є законним елементом оцінки суспільних реалій підпорядкованими групами в тих поліетнічних державах, у яких функціонує ранжована система міжетнічних відносин, з другого, – їх прагнення змінити існуючий статус-кво. Відтак поруч з об'єктивним співіснуванням етнонаціональних спільнот у межах певного етнополітичного організму, яке є результатом їх спільного громадянства, ініціативи принаймні однієї з груп зумовлюють функціональність протидіючого процесу. Як слушно зауважив Е. Гобсбаум, запозичивши ідею Г. Зімеля щодо аналізу групових конфліктів, “поклик етнічності чи мови не вказує дороги до майбутнього взагалі. Це лише протест проти статус-кво або, точніше, проти

“інших”, які загрожують етнічно означеній групі” [11, с. 24]. Суб'єктно-об'єктні стосунки учасників протидіючого процесу є тими варіантами етно-контактних ситуацій, що виникають як сукупність обстоювання групами в поліетнічних державах своїх цілей, захисту чи спроб ліквідації існуючих статусів, відтак – виконання певних ролей [10, с. 141–142].

Інтеракціонізм етнонаціональних спільнот – дефініція, яка означає амбівалентність процесу суб'єкт-предметних відношень (безпосередніх й опосередкованих), диверсифікує явище міжетнічної взаємодії й визначає імператив його всебічного осмислення з урахуванням особливостей характеру контактів між групами чи їхніми представниками. Відтак імовірність кореляції взаємин етнонаціональних спільнот, а також інтеракціонізм у етнополітичній сфері рівно- та різностатусних груп зумовлює динаміку міжетнічної взаємодії. В етнополітичному дискурсі визначається теоретичне положення, яке актуалізує значущість проблеми взаємодії етнонаціональних спільнот. Адже у висвітленні міжетнічної взаємодії на західноукраїнських землях натепер найбільше з'ясовані політико-правові аспекти проблеми, структура й тенденції етнополітичних взаємин, політична життєдіяльність етнонаціональних спільнот і груп, взаємозумовленість етногеографічних і територіально-політичних процесів, природа етнічних суперечностей і конфліктів тощо.

Завдяки своїй соціально-політичній гостроті проблема інтеракціонізму етнонаціональних спільнот досліджуваного регіону може слугувати парадигмою сучасних варіантів її вирішення, спроможних правити за моделі різних підходів до сучасної етнополітології, обмеженої соціальним простором, історичним, політичним і психологічним досвідом багатьох поколінь. Визначення інтеракціонізму в зазначеному хронотопі в її комплексному прочитанні (еволю-

ції стратегій інтеракціонізму груп на західноукраїнських землях у 1867–1914 рр.; еволюції ідентитів, формування етнонаціоналізмів суб'єктів міжетнічного інтеракціонізму та інтеграції підпорядкованих груп в етнополітичний організм імперії Габсбургів за участі всіх етнонаціональних спільнот, що проживали на західноукраїнських землях у транзитивний період) містить чимало тематичних лакун. Вони “розміщуються” не тільки в “зовнішньому” світі. Невивченими залишається й чимало аспектів взаємодії “чужих” на українських етнічних територіях.

Для реалізації цих завдань слід використати порівняльно-історичний та емпіричний методи аналізу, що дасть змогу з'ясувати особливості етноповедінки, культури міжетнічної взаємодії й етнонаціональної політики. За допомогою системного методу дослідження можна окреслити вплив міжгрупового інтеракціонізму на політичні процеси, їхню взаємозумовленість, виявити особливості ініціатив влади стосовно рівнота різностатусних етнонаціональних спільнот, їхньої реакції на дії як держави, так і політичних акторів з числа “чужих”. Зміна в орієнтаціях етнонаціональних спільнот західноукраїнських земель на етнополітичні моделі держави відкриє можливості “прочитати” проблемно-хронологічний метод дослідження. І, насамкінець, ретроспективний метод аналізу сприятиме формуванню висновків щодо врахування участі етнонацій у політичних процесах на західноукраїнських землях як самостійних суб'єктів.

1. *Арендт Х.* Джерела тоталітаризму / Ханна Арендт ; пер. з англ. – 2-ге вид. – К. : Дух і Літера, 2005. – 584 с.
2. *Габермас Ю.* Залучення іншого : Студії з політичної теорії / Юрген Габермас ; пер. з нім. – Львів : Астролябія, 2006. – 416 с.
3. *Гон М.* Особливості міжетнічної взаємодії в контексті політичних процесів на західноукраїнських землях у міжвоєнний період / Максим Гон. – Рівне : Волинські обереги, 2006. – 431 с.
4. *Дністрянський М. С.* Етнополітична географія України: проблеми теорії, методології, практики / М. С. Дністрянський. – Львів : Літопис ; Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2006. – 490 с.
5. *Дунаєва Ю. В.* Проблема націоналізму и этнической идентичности в странах Центрально-Восточной Европы : (Обзор) / Ю. В. Дунаева // Политическая наука. – 2002. – № 4. – С. 138–159.
6. *Котигоренко В. О.* Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні: політологічний концепт / В. О. Котигоренко. – К. : Світогляд, 2004. – 722 с.
7. *Майборода А. Н.* Теория этнополитики в западном обществоведении: структура и принципы исследования / А. Н. Майборода. – К. : Наук. думка, 1993. – 228 с.
8. *Монолатій І.* Особливості міжетнічних взаємин у західноукраїнському регіоні в Модерну добу / Іван Монолатій. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2007. – 280 с.
9. *Нікітюк В.* Межі здійснення прав етнонаціональних меншин / В. Нікітюк // Політика і час. – 1997. – № 7. – С. 63–66.
10. *Савва М. В.* Этнический статус в идеологии и политике / М. В. Савва // Полис. – 1999. – № 4. – С. 141–147.
11. *Сміт Е. Д.* Нації та націоналізм у глобальну епоху / Е. Д. Сміт ; пер. з англ. – К. : Ніка-Центр, 2006. – 320 с.
12. *Шнаппер Д.* Спільнота громадян : Про модерну концепцію нації / Домінік Шнаппер ; пер. з фр. – Х. : Фоліо, 2007. – 223 с.
13. *Элиасоф Н.* Культура взаимодействия / Н. Элиасоф, П. Лихтерман // Социальные и гуманитарные науки : Отечественная и зарубежная литература. Серия 11: Социология : РЖ/РАН ИНИОН. – 2004. – № 3. – С. 75–83.
14. *Andlauer T.* Die jüdische Bevölkerung im Modernisierungsprozess Galiziens (1867–1914) / Teresa Andlauer. – Frankfurt am Main : Peter Lang Verlag, 2001. – 373 S.
15. *Hye H.-P.* Das politische System in der Habsburgermonarchie. Konstitutionalismus, Parlamentarismus und politische Partizipation / Hans-Peter Hye. – Praha : Karolinum nakladatelství Univerzity Karlovy, 1998. – 260 S.
16. *Śliż M.* Galicyjscy żydzi na drodze do rywnoprawnienia 1848–1914 / Maria Śliż. – Księgarnia Akademicka, 2006. – 188 s.
17. *Rothschild J.* Ethnopolitics. A Conceptual Framework / Joseph Rothschild. – New York : Columbia University Press, 1981. – 290 p.